УДК 745

Ф.Т. Арсланова

ИЛАҺИ МОҢ ИЯСЕ

Заслуженная артистка Российской Федерации, народная артистка Республики Башкортостан и Татарстан, обладатель неповторимого голоса, эмоциональной и проникновенной манеры исполнения, Фарида Ягудовна Кудашева пользовалась огромной популярностью и искренней любовью тысяч слушателей. Ее многолетняя творческая деятельность заслужила народное признание, она стала поистине народной певицей. Концертный репертуар Ф. Кудашевой включал сотни эстрадных, башкирских и татарских народных песен. Исполнительница внесла огромный вклад в развитие татаро-башкирского вокального искусства.

Ключевые слова: Ф. Кудашева, вокальное искусство, народная песня, репертуар, татарская эстрада.

«Бөеклекнең тылсым серләре дә
Шушы дәртле нәфис җырдадыр».
Якуб Колмый

Уфа «Китап» нәшриятында татар һәм башкорт халкының халык артисты Фәридә Кудашеваның 85 еллык юбилее уңаеннан тирән эчтәлекле һәм матур бизәлешле альбом дөнья күрде. Шулай ук Рәфкат Кантюковның матди ярдәме һәм Роберт Миңнуллин тырышлыгы белән Фәридә Кудашеваның аудио язмалары тупланган биш компакт-диск та әзерләнде. Үткән ел Татарстан китап нәшриятында Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге иясе Фәридә Кудашевага багышланган күләмле вә бик тә эчтәлекле китап (төзүчесе Татарстанның халык шагыйре Роберт Миңнуллин) басылып чыкты. Анда бөек җырчының тормышы һәм иҗаты турында мәкаләләр, истәлекләр, әңгәмәләр, хатлар, шигырьләр кертелгән, фотосурәтләр урын алган.

Бик күп язучылар, шагыйрьләр, галимнәр, сәнгать белгечләре, журналистлар, музыка белгечләре үз мәкаләләрендә җырчының башкару осталыгына сокланып, «Ф. Кудашева моңы»ның серен эзлиләр һәм һәрберсе бу сорауны үзләренчә аңлатуга ирешә. Минем үземне дә бала чактан ук Фәридә апа Кудашеваның сихерле моңы озата килде. Аның җырлавын пластинкаларда һәм, соңрак, радиодан тыңлап, үзем дә сәнгать дөньясына кереп киттем. Җырлау – Фәридә апаның яшәү рәвеше булып, аның иң беренче остазы да ҖЫР булган дип әйтер идем... Халык җыры – ул үзе бер консерватория һәм иң көчле остаз!

Фольклорчы, музыка белгече **Мәхмүт Нигъмәтҗанов** болай дип яза: «Фәридә Кудашеваның башкару сәнгате, әлбәттә, башка җырчылар өчен үзенә бер

эталон. Репертуарга таләпчәнлеге дә үзенә генә хас, үзенә генә лаек кабатланмас осталык, стиль, үз йөзе. Милләтебезнең милли моңнарын саклап килүче сәнгать белгечләренә өйрәнер өчен бетмәс-төкәнмәс чыганак».

Татарстанның халык артисты **Рафаэль Ильясов**: «Ф. Кудашеваның җырлавы, аның ягымлы, йөрәкләрне иркәли торган моңлы тавышы һәркемнең – өлкәннәрнең дә, яшьләрнең дә – күңел түрендә, бәгырендә. Халкыбыз көйләрен, композиторларыбыз җырларын үзенә генә хас халыкчан моң белән җырлап, ул һичкемне кабатламый торган мәшһүр башкару остасы булып, бөтен мөселман дөньясына танылды, – ди. Аның йөзләгән җырлардан торган репертуарында халкыбызның Г. Тукай шигырьләренә җырлана торган борынгы озын көйләре «Әллүки», «Зиләйлүк», «Тәфтиләү», тылсымлы моң булып, һәркемнең күңелендә илаһи хисләр уята. Ә «Туган тел» Фәридә Кудашева башкаруында милләтебезнең гасырлардан килгән кайгы-шатлыкларын, өмет-хыялларын чагылдыручы мәңге үлмәс җыр булып яңгырый. Фәридә апаны мин безнең газиз ана телебез сагында торучы фидакяр, көрәшче җырчыбыз дип бәялим», – дип яза.

Фәридә Кудашева кешенең эчке халәтен, кайгы-хәсрәтен, шатлыгын классик югарылыктагы башкаруы һәм моңы белән гәүдәләндерде. Ул тарихка моң чишмәсе булып теркәләчәк. Моңлы кеше – гамьле кеше дибез. Аның моңы – тәрбияче дә, шифалы табиб та, психолог та, якты нур да. Композитор Җ. Фәйзи юкка гына: «Моң ул – күңелгә тәэсир көче зур булган, тирән тойгылар уятучы матур авазларның аһәңдәшлеге», – димәгән. Моңның үзенә буйсындыра алырдай көче бар. Борынгы грек мифларында урын алган Орфейнең моңы нинди тылсымлы көчкә ия булса, Ф. Кудашева моңын да шуңа тиңли алабыз.

Моң ул – серле дә, илаһи да. Моң ул магнит сыман, тыңлаучыны үзенә тарта, буйсындыра, җырлаучы һәм тыңлаучы бер дулкында тибрәлеп,ербөтенгә әверелә.

Фәридә Кудашева моңында күкләрдән иңгән гаҗәеп тирән сер дә бар, диләр җырчы таланты турында журналистлар **В. Гыймазова** белән **Р. Идрисов.** Алар аны табигать могҗизасы, феномен, мәшһүр җырчы, хатын-кыз, ана, сәнгать музасы дип атыйлар. Ф. Кудашева – халкы, заманы, нәселе тудырган бербөтен шәхес. Таланты өстенә табигать аңа шул бербөтенлекне тәэмин итәрлек сыйфатлар да биргән: акылзиһен, намус, саф күңел, рухи ныклык, үз-үзеңә хөрмәт һәм тугрылык, яманнан һәм ялганнан ерак тору... Олы сәнгать юлында Фәридә апа хезмәтне үзәккә куйган, намусны сайлаган, сафлыкны үз иткән. Зур талант ияләренә ниндидер билгесез көчләр яшәргә, яратырга, игелекле гамәлләр кылырга омтылыш уята.

«Моң» төшенчәсен Татарстанның һәм Башкортстанның халык артисты **Идрис Газиев** менә ничек аңлата: «Моң термины татар музыкасы фольклорында халык көйләрен милли

башкаруны характерлауга карый. Эстетик категория буларак, ул күп мәгънәне аңлата һәм сагыш, көйлелекне, җырчанлыкны күздә тота. Татар халык җырларын башкаруның милли үзенчәлекләрен караганда, «моң» термины халык үзләштергән орнаменталь бизәкләрне (бигрәк тә озын көйләрдә) табигый сәнгати нечкәлек, тирән хисләр аша башкару белән бәйләнә, бу аларга эчкерсезлек, моң белән өретелгән җылылык хисләре өсти...»

«Илаһи моң иясе» дип язып куйдым да, уйга калдым. Һәр җырчының үз моңы, әмма Раббыбыз моңлы тавышны теләгән кешесенә мул итеп бирә. Фәридә Кудашева Аллаһы Тәгалә бүләк иткән искиткеч матур тавышка ия иДе. Пәйгамбәрләр тарихыннан бер мисал китерәсем килә: Даут пәйгамбәргә Аллаһы Тәгалә могҗизадай искиткеч гүзәл тавыш биргән. Даут пәйгамбәр үзенә иңдерелгән китапны укыганда кошлар очуыннан туктап калган, сулар – агышыннан, җилләр исүдән туктаган, ... бөтен дөнья таң калып аны тыңлаган, аңа кушылып бар дөньяның хуҗасы бер Аллаһны зикер кылган. Фәридә апаның моңы да бәлки пәйгамбәр Даут токымыннан. Ф. Кудашева, зур хезмәте, тырышлыгы белән үзенә бирелгән олуг бүләкне яраткан газиз халкы белән бүлешә... Аллаһы Тәгалә аңа сынауларны да мул яудыра, ләкин ул бирешми, үз язмышына тугры калып, гомере буе туган җиренә, халкына хезмәт итә. Җырчы, халык мәхәббәтенең кадерен белеп, аның уй-хисләре белән яшәп, җырларында шул тойгыларны гәүдәләндерә. Халкыбызның гасырлардан килгән фаҗигале язмышы аның җырларында «татар моңы» булып яңгырый. «Дүртөйле» җырында юкка гына: «Кайгы-хәсрәт бетсә дә, моңнары кала икән...» дип җырламый ул.

Аллаһы Тәгалә аңа табигый сәләт өстенә зиһен дә биргән. Репертуары бай булу – 3 меңләп җырның сүз-көйләрен истә калдыру – мөкаммәл ишетү сәләте, зиһен-зирәклек түгелме? Җырчыны – җыр, җырны – җырчы күтәрә, дибез. Репертуарының эчтәлеген матурлык һәм моңнан яратылган шагыйрьләр Г. Тукай, Х. Туфан, С. Кудаш, Ә. Атнабаев, Ш. Биккол, М. Кәрим, Н. Исәнбәт, Г. Зәйнәшева һ.б.ның сүзләренә композиторлар З. Исмәгыйлев, Х. Әхмәтов, С. Сәйдәшев, М. Мозаффаров, С. Садыйкова, М. Макаров, Р. Мортазин, Ф. Әхмәдиев, Б. Гайсин һ.б. иҗат иткән җырлар тәшкил итә. Ул җырларда шагыйрьнең, көйче һәм җырчының сагышлары гомумкешелек сагышлары белән кушыла.

«Халыкны ике нәрсә яшәтә: дин һәм моң», – ди, халкыбызның горурлыгы булган җырчыбыз **Илһам Шакиров**. Фәридә ханым үзе белән бер әңгәмәсендә: «Авылда бездән ерак түгел мәчет бар иде. Манарадан азан әйткән тавыш миңа ниндидер бер илаһи, сихри моң булып ишетелә иде. Шуңа карата күңелемә бер җыр сеңеп калган: *Иртә тордым, иртә, дип, намаз вакыты җитә, дип; Азан әйтә, мин җылыймын, башым читкә китә, дип*. Бөек **Тукаебызның**

моң турында мондый юллары бар: «Кичке азан! Кичке азан! Моңнар, уйлар килә аннан...»; «Әйтә иртәнге намазга бик матур, моңлы азан» («Кичке азан»).

Фәридәнең җырлау осталыгы белән моң төшенчәсен аерып карап булмый. Һәр кешенең тавышы, беренче чиратта, үзенә генә хас **тембр** яки тавышның бизәге (матурлыгы) белән аерыла. Аһәңле, моңлы, көмештәй чыңлый, металл сыман яңгырый – яхшы тембр шулай характерлана. Ф. Кудашева кабатланмас, үзенә генә хас төсе-бизәге булган, яңгырашы буенча ягымлы, җылы, якты моңлы уникаль тавыш тембрына ия иде. Мондый тембрлы тавыш үзгәртүгә, төзәтүгә бирелми. Ясалма юл белән тавышны көчлерәк, сулышны киңрәк итәргә була, әмма тембрны моңлырак итеп үзгәртеп булмый. Фәридә ханым гомере буенча үзенә бирелгән табигый тавыш тембрын бозмыйча, саклап кына эш итте.

Вокаль осталыкның иң мөһим күрсәткече – дөрес **сулыш алу**, җырлау тынын үзләштерү, аңа ия булу. Ф. Кудашеваның тын алу осталыгы аңа табигатьтән бирелгән дип әйтеп булмый. Ул аңа зур тырышлык, күнегүләр, күпьеллык тәҗрибә аркылы ирешкәндер дияргә кирәк. Фәридә ханымның сизелер-сизелмәс кенә алган тыны озын көйләрдә 4 юллы куплетның бер юлына тулысынча җитә, ә кыска көйләрдә бер куплетка җиткәннәре дә бар. Татар һәм башкорт озын көйләренең язмаларында сүз уртасында тын алганын очратмассың. Ул, тыныч һәм сиздермичә генә тын алып, нәзакәтле, җиңел тавыш чыгара. Җырчының сәхнәдә үзен иркен, гади итеп тотышы да тамашачыны гел үзенә җәлеп итеп, аның белән бәйләнешне өзми. Табигыйлек, гадилек, эчкерсезлек... Мондый иҗатның сере нидә соң? Бербөтен гармоник камиллектә, дияр идем. Югары интеллектлы иҗатчы бөтен яклап та гармоник камиллеккә омтыла. Шушы гармонияне без Фәридә ханымның иҗатында да, тормышында да тоеп килдек.

Ф. Кудашева, халыкча җырлау остасы буларак, сулыш алуда күбрәк күкрәк ысулын куллана, шуның белән бергә аның тавышы **обертоннарга** бай. Тавыш тембры обертоннар белән генә түгел, **вибрато** (тавыш җепселләренең җиңелчә тирбәлүе) белән дә билгеләнә. Вибрато – тавышның очучанлыгын – ераккарак ишетелү сәләтен арттырып, җанландыра. Резонаторлар дөрес эшләгәнгә, көчле булмаган тавыш та тамашачы залының иң соңгы рәтләренә хәтле табигый тембрда ишетелә. Табигать тудырган, бәллүрдәй саф, яңгыравыклы, «оча торган» тавышка ия иде Фәридә ханым.

Җырлау рәвешендә халыкча башкару алымнары бик ачык ишетелә. Җанга ятышлы йомшак тембр, сәйләндәй ачык дикция, көйнең тулып аккан елгадай тигез генә агышы, күкрәк түреннән чыккан аһәң – халык җырларының бөтен гүзәллеген тамашачыга җиткерергә ярдәм итә.

Җыр-көй һәм аны башкару – һәр милләт өчен үзенчәлекле күренеш, татарларның җырлау рәвешендә үзенә генә хас йола-

лар, ияләшкән алымнар, манералар бар, ди әдибебез **Нәкый Исәнбәт.** Җырчының осталыгы озын көйләрне җырлый белүендә сынала. Чыннан да безнең халыкка Фәриданекедәй көчәнүсез, йомшак, тигез яңгырашлы моң хас. Тукайның җырлау рәвешебез турындагы: «Безнең бер көйне татар булмаган бер кешедән җырлатсаң, көемезнең алтынын кояр шикелле тоела... Халык җырлары үзенең мөһмәлияте вә җитешсезлекләре белән бергә, әлбәттә, үземезгә генә сөекле булырга тиеш һәм сөекле дә...» дигән фикере бүгенге көндә дә актуаль.

Ф. Кудашева – халык көйләре җырчысы. Халык көйләрен ул балачактан ук тыңлап, үзенә сеңдереп үскән. Башкортстанның гүзәл табигатендә Урал таулары итәкләре, Дим буйларындагы камышлар, суга башлары иелгән бөдрә таллары белән «серләшеп», башкорт җырчыларын тыңлап үсә Фәридә апа. Морзалар нәселеннән булган музыкаль гаилә мохитендә үсү дә моңа сәбәпче булгандыр.

Ф. Кудашеваның киң диапазонлы, озын сулыш таләп итә торган җырларны югары кимәлдә башкаруы сокландыра һәм аңа ул үзенең иҗади тырышлыгы белән ирешә. Чөнки табигать биргән тавышны оста файдалана белү дә кирәк. Чөнки озын көйләрдә һәр җырның образын ачып бирү мөһим. Җыр сүзләренә дә саклык белән мөрәҗәгать итә Фәридә апа. Озын көйләрне башкарганда артык мелизмнар-бизәкләр белән мавыкмый – халык көйләренең үзенчәлеген тирәннән аңлап, төгәл һәм гади итеп башкара.

Фәридә ханым, башлыча, лирик җырларны үз итә дисәк дөрес булыр, әмма ул аларны төшенке рухта түгел, ә бәлки оптимистик төсмерләрдә бирергә омтыла. Һәр җыры аның үзенчә, беркемне дә кабатламый, һәр җыры – үзенә күрә бер мини-спектакль.

Ф. Кудашева халык җырының классик традицияләрен дәвам итеп, бер үк вакытта концерт эстрадасының башкару сәнгатенә оргиналь яңалыклар да алып керде һәм ул алымнарны уңышлы файдаланды. Чама хисен һич тә онытмады ул, хәрәкәтләре бик табигый, сәхнә культурасы югары, затлы булды.

Милли җыр сәнгатебез йолдызы Фәридә Кудашеваның җырлау культурасы, репертуар байлыгы күп җырчылар өчен үрнәк булырлык, бәрхет тембрлы тавышы, авазларның ачыклыгы, сөйләмнең төгәллеге дә осталык эталоны булып тора. Ф. Кудашева җырның кульминация урыннарында да тавыш көчен чамасыз арттырмыйча, матур тембрын саклап җырлый. Бу бигрәк тә озын һәм салмак җырларда ачык чагыла. Кайбер җырчылар кебек соңгы куплетның ахыргы юлларын 2–3 тапкыр кабатламый, җырларның азагын югары ноталарга менеп тәмамламый. Җырда көйне һәм текстның образын саклый.

Җырчы **колоратур бизәкләрне** дә үзенчә – Фәридәчә ала. Сузык һәм тартык авазларның тигез бәйләнеп, бер-берсенә үрелеп баруы табигый легато барлыкка китерә. Фәридә ханым **глиссандо** алымын да урынлы куллана, аның моңлы авазы ясалма эффектлар кулланмыйча

да тыңлаучыны елатырга мөмкин. Җырчы кирәк-кирәкмәгән урында «ай-һай»ламый. «Шофер җыры»нда, «Яннарыңа барыр идем»дә – ул андый урыннарны саклык белән, серле итеп, «ух»ылдамый гына башкара.

Ф. Кудашева баян, курай, аккордеонга кушылып җырлый, тавышы белән аларның тембрына тоташа. «Дим буе» җырында камыштан ясалган курай тавышы, «Ашказар»да су агышыдай башкорт курае белән кушыла. «Туган тел»нең соңгы юлында синтезатор һәм фортепиано аккомпанементы белән җырчы тавышы галәми аһәңгә әверелеп күккә тоташа сыман...

Аңа хас булган халыкча башкару алымнарының берсе – тартык авазлар янына сузык авазларны өстәп яки кыскартып җырлау. Мәсәлән: бизәкле лә; д(ы)ранча ла; табал(ы)мадым; гом(е)рем; килә(й); уйный шул...; Әри бу(й) на кил...

Аның башкаруында ярдәмче тавышлар, яңгыраш паузалары куллану, кайбер сүзләрне үзе туып үскән җирлек диалектында әйтү (ал булмай, булмай...), «и» һәм кайбер авазларны «ачыграк» һәм «йомыбрак», кайбер урыннарда борын авазы җибәрү..., ягъни, яңгырашка хилафлык китермичә, тавышны үзенчәлекле тембраль буяуларга баету хас. Аһәңне чама белән **филировкалау** да аңа ят түгел. Мондый алымнар җырлауны бизи, аны җанландыра, динамик палитрасын баета, тавышның тәэсир көчен арттыра. Җырларда, бигрәк тә композиторлар әсәрләрендә, ул **вокализлар** кертеп җибәрә, бу алым лирик әсәрне драматик яңгырашка якынайта.

Бик күп халык җырларына ул халыкта элек-электән традицион яңгырашлы булган үзәкне өзәрдәй сүзләр кушып җырлый (мәсәлән: «Кара урман аша», «Аккош» һ.б.).

Фәридә Кудашева да, Зифа Басыйрова, Әлфия Авзалова, Абдулла Солтановлар кебек үк, консерваториядә яки музыка уку йортында белем алмаган. Әмма ул – кабатланмас моңы белән (Фәридә исеме гарәпчәдән бердәнбер, кабатланмас дигәнне аңлата) үзе бер вокаль мәктәп булдырган җырчы. Ф. Кудашева бер әңгәмәсендә: «Мин музыка белемем булмаса да, халыкча җырлауга укыта алыр идем», дигән иде.

Фәриданең җырлау осталыгын баетуда, аңа яңа төсмерләр кертүгә хәләл җефете – оста музыкант, композитор, башкаручы солист, яхшы аккомпаниатор Бәхти Гайсин сәнгате зур роль уйный. Ул Фәридәсе җырлаганда аның тын алышына, авызын ачуына, күз карашына тиклем тоя торган була. Талантлы музыкантның аккордеонда уйнавын беркемнеке белән дә чагыштырып булмый. Аның башкаруында башкорт, татар халык иҗатының борынгы үрнәкләренә нигезләнгән көйләрне тыңлап туймаслык. Бәхти Гайсинның һәр әсәре халыкчан һәм заманча яңгырый.

Ф. Кудашева репертуарына Б. Гайсин тарафыннан яңадан-яңа интонацияләр, ритмик бизәкләр белән баетылган, заманча аранжировкалардан төзелгән җырлар өстәлә тора һәм алар

жырчы иҗатына яңа юнәлеш бирә. Б. Гайсин ансамбле белән Ф. Кудашева башкарган җырлар дискын тыңлагач, музыкантның синтезаторны моң дигән сихри хәзинәгә буйсындырып уйнавына сокланмый мөмкин түгел. Җыр һәм синтезатор яки ионика аһәңнәре сине сихри галәм дөньясына алып китә... «Ике аккош», «Кайтырсың шикелле», «Кермә төшкә», «Су буйлап»... шундыйлардан. Ә инде «Йөрәк сере»ндә (С. Садыйкова, И. Ганиева) Ф. Кудашева йөрәгенең серен – дәрья суыдай ташып аккан сүнмәс рухлы йөрәк авазын җыр аһәңенә – моңга төрә.

Бәхти Гайсин – виртуоз аккордеончы. Башкорт халык көе «Зөлхиҗә»не беркемнең дә аның кебек оста уйнаганы булмады, дип яза Р. Гайнетдинов.

Ф. Кудашева иҗатының башлангыч чорында композитор, баянчы Таһир Кәримов белән хезмәттәшлек итә. Ул шулай ук баянчылар Әлфәрит Солтанов, Рәис Сафиуллин, курайда Азат Аетколов, Бәхти Гайсин җитәкчелегендәге инструменталь ансамбль, фортепианода Александр Ключарев, Радик Хәбибуллин, Рөстәм Яхин аккомпанементлыкларында да җырлады. Ул аларның һәркайсы белән бердәй гармоник дуэт тудыра алды.

Фәридә Яһүд кызы татар җыр сәнгатенең бүгенгесе һәм үткәне турында гаҗәп дәрәҗәдә хәбәрдар була. Бик күп халык көйләренең бүгенге көннәргә кадәр яшәве өчен дә без Фәридә Яһүд кызына бурычлыбыз.

Ф. Кудашеваның табигатьтән куелган тавышын итальян мәктәбенә хас белькантога тиңләп була. Вокаль башкару стиле бельканто – озын көй башкару техникасының төп таләпләренә туры килеп, җырлауның сыгылмалылыгын, талгынлыгын, хәрәкәтчәнлеген, виртуоз алымнарга сәләтлелеген, бертуктаусыз агучы тигез тавышны аңлата. Ә Фәридә ханымның җырлавы – нәкъ әлеге санап киткән төшенчәләргә туры килә дә инде!

Ф. Кудашева репертуарын саклау, аның кабатланмас тавышы белән таныштыру ниятеннән, аның язмаларын радиотелевидениедән ешрак яңгыратасы иде.

Фәридә Кудашева – бүгенге көнге җырчылар өчен бәяләп бетермәслек энциклопедик җырчы – аның моңлы музыкаль мирасын тыңлау, татар-башкорт җыр сәнгатен тирәнтен өйрәнергә, «моң» төшенчәсен киңрәк аңларга, музыкаль фразаларны дөрес төзергә, тын алу культурасына, татар-башкорт мелизмнарын бер-берсеннән аерып, аларны чама белән генә кулланырга, халык җырларын «чүптән» арындырырга ярдәм итәр иде.

Арсланова Филүсә Тимергали кызы,
музыка белгече, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе